
גבולותיה של ממלכת ירושלים הכנענית באלף השני לפנה"ס

Author(s): נדב נאמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשנ"א), (נו, חוברת ד), pp. 361-380

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037702>

Accessed: 04/12/2011 09:04

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

גבולותיה של ממלכת ירושלים הכנענית באלף השני לפנה"ס

מאת נדב נאמן

בעיית ההקף הטריטוריאלי של ממלכת ירושלים באלף השני לפנה"ס נדונה רק מעט במחקר, ואין תימה בכך. יסוד מוסד לכל דיון טריטוריאלי הם נתונים הנסמכים על מקורות כתובים וכן נתונים ארכיאולוגיים מהימנים. והנה, לחקר תולדות הר יהודה וחבל בנימין באלף השני לפנה"ס נמצא לנו רק מקור ישיר אחד: הארכיון מעמארנה, המשקף פרק זמן קצר של כרבע מאה, ואין בו כדי לשרטט תמונת גבולות, ולו גם משוערת. נתונים ארכיאולוגיים מפורטים על תפרוסת היישוב באיזור לתקופותיו נתפרסמו לראשונה בשנת 1972, עם פרסום תוצאותיו של 'סקר החירום' שנערך בשנת 1968, ונתונים נוספים על חבל בנימין, על איזור ירושלים ועל הר יהודה הולכים ומתפרסמים בשנים האחרונות, אם כי רק במאמרי סיכום או בדו"חות פריילימינריים.

א' אלט ראה בממלכת ירושלים של תקופת עמארנה ממלכה הררית קטנה, שאינה שונה בהקפה מן הממלכות הקטנות ששכנו בשפלה ובעמקים.¹ את קביעתו זו הוא הסמך על ניתוח תעודות עמארנה, ובמידת מה גם על הניתוח של המשך השתלשלות המאורעות בתקופת השופטים והמלוכה. ז' קלאי וח' תדמור, לעומת זאת, סברו שהר יהודה כולו נכלל בתחומה של ממלכת ירושלים; שליט העיר הכנעני היה מלך גדול, בעל מעמד דומה לזה של מלכי שכנים וחצור, שניהם מלכים אשר שלטו על טריטוריות רחבות, הטילו את מרותם על הערים הקטנות שבסביבתם והשפעתם הגיעה הרחק מעבר לתחומי שלטונם הריאלי.² את קביעתם זו הסמיכו קלאי ותדמור על ניתוח מפורט של התעודות מעמארנה ועל תמונת מעמדו הרם של מלך ירושלים הכנענית, כפי שהוא מצטייר מן התיאור ביהושע י. מחבר מאמר זה ניסה להראות שהדין עם אלט, ועיון בתעודות ובמצא הארכיאולוגי (שתוצאותיו טרם נתפרסמו בעת שקלאי ותדמור פרסמו את מאמרם) מלמד שהקפה של ממלכת ירושלים היה מצומצם והשפעתה מוגבלת באלף השני לפנה"ס.³ ואילו י'

1 A. Alt, 'Die Landnahme der Israeliten in Palästina', *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, I, München 1953, pp. 107–108; idem, 'Jerusalems Aufstieg', *ibid.*, III, München 1959, pp. 251–252

2 ז' קלאי וח' תדמור, 'בית נינורתה – בית חורון: לקורות ממלכת ירושלים בתקופת אל-עמארנה', ארץ ישראל, ט (תשכ"ט), עמ' 143–145.

3 נ' נאמן, המערך המדיני וההשתלשלות ההיסטורית בארץ-ישראל לפי תעודות עמארנה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, 1975, עמ' 104–114; הנ"ל,

פינקלשטיין ניסה לאחרונה להראות שהדין עם קלאי ותדמור, וניתוח הממצא הארכיאולוגי והתיעודי מצביע על כך, שממלכת ירושלים שלטה במשך האלף השני על כל התחום שבין בקעת באר-שבע בדרום לבית-אל בצפון.⁴

בדיון יוצגו תחילה הנתונים מתעודות עמארנה, שיש להם נגיעה ישירה לנושא: לאחר מכן הנתונים הארכיאולוגיים והתיעודיים לגבי תקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת; ולבסוף הנתונים לגבי זיקתה הטריטוריאלית של ירושלים לדרום הר יהודה בתקופות שונות בהיסטוריה. נראה לי שהנתונים הארכיאולוגיים החדשים, בצירופם עם הנתונים התיעודיים ועם הנתונים העולים מבחינת 'המשך הארוך' (la longue durée), מאפשרים להגיע להכרעה בשאלת הקף תחומה של ממלכת ירושלים הכנענית בחבל ההר בתקופה הנדונה. מכאן גם נוכל להעריך טוב יותר את מעמדה במסגרת מערך ערי הממלכה הכנעניות באלף השני לפנה"ס.

א. הנתונים מתעודות עמארנה

המקור העיקרי לקביעת מערך ערי הממלכה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת, ובכלל זה מערך ערי הממלכה בשפלה ובחבל ההר המרכזי, הם המכתבים שנתגלו בארכיון הממלכתי שנמצא בעיר אֶחְ'תָּאֶן (אל-עמארנה [להלן: א'ע]) שבמצרים התיכונה. את המכתבים שלחו ואסאלים בכנען בשליש השני של המאה הי"ד לפנה"ס אל אדונם, שליט מצרים.⁵ בארכיון שרדו שש איגרות שנשלחו מירושלים (א'ע 285–290), ואליהן מצטרפות איגרות אחדות ששלחו שליטי גזר וגת* (תל צפית שבשפלת החוף),⁶ וכן שליטים נוספים

מ'מערך ערי הממלכה הכנעניות בתקופת הברונזה המאוחרת ונחלות שבטי ישראל, תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 470–472.

4 I. Finkelstein, 'The Socio-Political Organization of the Central Hill Country in the Second Millennium BCE', *Proceedings of the Second International Congress of Biblical Archaeology* (forthcoming)

5 J.A. Knudtzon et al., *Die El-Amarna-Tabletten*, I–II, Leipzig 1915; A.F. Rainey, *El Amarna Tablets 359–379. Supplement to J.A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tabletten*, Neukirchen-Vluyn 1978; W.L. Moran, *Les Lettres d'El Amarna*, Paris 1987. התעודות מעמארנה מצוטטות לפי המספור שנקבע במהדורות של קנדוטזון ורייני.

6 לדיון בבעיית מקומו ושם עירו של שוורדתה, ראה: קלאי ותדמור (לעיל, הערה 2), עמ' 144–145; י' אהרונ, 'רבתה – הרבה וגת כרמל', והנה אין יוסף – קובץ לזכרו של יוסף אמוראי, תל-אביב תשל"ג, עמ' 115–116; N. Na'aman, 'The Origin and Historical Background of Several Amarna Letters', *Ugarit Forschungen (UF)*, XI (1979), pp. 682–684. גת הנזכרת באיגרת א'ע 290 (שוורות 9, 28) אינה אלא גת-כרמל, עירו של תגו. שוורדתה ישב ככל הנראה בתל צפית, אבל שם עירו איננו נזכר במכתבים מעמארנה. מאחר שבתל צפית שכנה בתקופה מאוחרת יותר העיר גת-פלשתים, מסתבר שגם בתקופה קדומה יותר נקראה העיר ששכנה באתר זה באותו שם עצמו, גת. לפיכך נזכרת העיר במסגרת מאמר זה בציון גת*.

שישבו בשפלה. האיגרות מאירות בצורה ישירה או עקיפה את בעיית תחומן ומעמדן של ירושלים ושל הממלכות השכנות לה בתקופה זו. המכתבים נכתבו בכתב היתדות בשפה האכדית, שהיתה אז שפת התקשורת הבינלאומית בכל רחבי קידמת אסיה, ושנבדלה כמובן מן השפה שבה דיברו התושבים במצרים ובכנען.

בפתח הדיון חשוב להדגיש, שאף כי ארכיון עמארנה מקיף פרק זמן קצר למדי, הרי עיקר תרומתו היא לחקר הגורמים הקבועים, שאינם משתנים אלא במרוצת שנים רבות. כך הדבר לגבי כוחן היחסי של ערי הממלכה זו לעומת זו, הקף תחומיהן, המנגנון של הממשל המצרי בארץ, יחסי כובשים-נכבשים, וכיוצא באלה. מכאן חשיבותו לקביעת מעמדה, כוחה והקף גבולותיה של ממלכת ירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת. עוד יש להדגיש, שארכיון עמארנה מכיל מגוון רחב של תעודות: מחד גיסא, הועשר הארכיון במכתבים שהובאו לבירה החדשה (אח'תאתן) בעת שהפמליה המלכותית עברה להתגורר בה, בשנת שבע לשליטת אח'נאטן; ומאידך גיסא, חסרים בו מכתבים שונים, רובם מן השלב האחרון לקיומה של אח'תאתן (עמארנה) כבירת מצרים, אשר נלקחו לצורך המשך ההתכתבות במוף (מִמְפִּיס), בעת שהפמליה המלכותית עזבה את המקום בשנת שלוש לתות-ענח-אמון.⁷ עוד יש להזכיר, שמספר לא ידוע של מכתבים אבד בעת גילוי הארכיון וטלטול התעודות, עד שנמכרו והגיעו לבסוף למוזיאונים שונים ברחבי העולם.⁸ ברור אפוא שרק מקצת הארכיון המקורי מצוי בידינו, ויש להביא זאת בחשבון במסגרת הדיון. אין ספק שהארכיון משקף היטב את מאזן הכוחות הפנימי בארץ כנען, את תמונת הממלכות החשובות ששכנו בה ואת מערך השלטון המצרי. ואולם, הרשימה המלאה של ערי-הממלכה שהיו אז בארץ אינה ידועה לנו. לא זו בלבד שהארכיון איננו שלם, אלא ששליטים לא מעטים הידועים לנו בשמותיהם, שם עירם נעלם מאיתנו. בדרום הארץ בלבד שכנו ערי הממלכה זוח'רה (א"ע 334), אח'תאשנה (א"ע 319) ואולי אף ז'צילו (א"ע 288, 335) ומאֶרְשִׁי (א"ע 335), שאתרן אינו ידוע, וכן השליטים שובְּנָדו (א"ע 301–306), יַעֲזֹב־הֵדָא (א"ע 275–276) וחִיזִירו (א"ע 336–337), ששמות עריהם אינם נזכרים במכתביהם. יתרה מזאת, ערי-ממלכה אחדות, שקיומן ידוע בבירור מכתובות מלכי מצרים (לדוגמה: רְחוֹב בעמק בית שאן, אֶנְחֶרֶת בנחלת יששכר, גבע-שמונה בעמק יזרעאל), לא נזכרו כלל במכתבים שבידינו. לפיכך יש להיזהר מפני 'ראיה שבשתיקה', שהרי בהחלט ייתכן שמה שחסר כיום היה בנמצא בארכיון המקורי. הרכבו המיוחד של ארכיון עמארנה וכן האופי הפולמוסי-המגמתי המיוחד של המכתבים, אשר היו חלק מן ההתכתבות הדיפלומטית בין שליטי ערי הממלכה לאדונם שליט מצרים, מחייבים דיון זהיר ומתוחכם, במאמץ לדלות מן התעודות את המידע הטמון בהן.

W Riedel, 'Das Archiv Amenophis' IV', *Orientalistische Literaturzeitung*, XLII 7 (1939), pp. 145–148; E.F. Campbell, *The Chronology of the Amarna Letters*, Baltimore 1964, pp. 32–36; N. Na'aman, 'Economic Aspects of the Egyptian Occupation of

Canaan', *Israel Exploration Journal*, XXXI (1981), pp. 173–174

לשאלה זו, ראה: קנדוטסון (לעיל, הערה 5), עמ' 15–1; קמפבל (לעיל, הערה 7), עמ' 32–36.

שלוש הממלכות הגדולות והחשובות ביותר ששכנו בחבל השפלה היו גזר, גת* (תל צפית) ולכיש, ועם גזר וגת* היה לירושלים גבול משותף. בגבול בין ממלכת ירושלים לממלכת גת* שכנה קעילה, שהיתה כפופה ככל הנראה לממלכת גת*. דבר זה עולה בבירור מן הרציפות בין איגרת 279 לאיגרת 280. א"ע 279, שורות 11–13: 'האם אנוע (ו)אצא אל העיר קעילה, נגד המון[רדים]?'⁹; א"ע 280, שורות 9–15: 'המלך אדוני שלחני לערוך מלחמה בקעילה. נלחמתי ושלום לי; עירי הושבה אלי'. בתקופת עמארנה ניצלו מנהיגי קעילה את המאבקים שהתחוללו בין הממלכות כדי להשיג לעירם עמדה עצמאית ולתמרן כמיטב יכולתם בין הצדדים היריבים. ניתן לקבוע אפוא, שגבולה של ירושלים עבר צפונית-מזרחית לקעילה, אי-שם בתחומי חבל ההר.

שתי ערים נוספות, אילון וצרעה, שמקומן קילומטרים אחדים ממערב לבמת ההר, שייכות היו לתחומה של ממלכת גזר (א"ע 273). את מִנְתָּח, שאף היא היתה עיר בתחום ממלכת גזר (א"ע 292, שורות 26–40), יש לבקש באיזור השפלה, ואין כל קשר בינה לבין אל-מאלחה של ימינו, הסמוכה לירושלים.¹⁰ גבולה המזרחי של ממלכת גזר עבר סמוך לבמת ההר, וממזרח לה שכנה ממלכת ירושלים.

מקומה של העיר רובותה, המוזכרת פעמים אחדות באיגרות מירושלים, שנוי במחלוקת בין חוקרים.¹¹ עֶבְד־חֶבֶה, מלך ירושלים, מתלונן שיריבי (מלך גזר ובעלי בריתו, שליטי גת-כרמל וגת*) כבשו את העיר רובותה (א"ע 289, שורות 11–13; 290, שורות 5–11; וכן אולי 287, שורות 4–11). אבל בשום מקום אין הוא מציין שרובותה היתה אחת מעיריו, ואין זה מקרה. העיר נעדרת הן מרשימת ערי המחוז השני של שלמה (מלכים א' ד, ט) והן מרשימת ערי דן (יהושע יט, מ-מו), ומסתבר ששכנה מחוץ לתחומי נחלת דן המקראית. רובותה נזכרת ברשימת המקומות שכבש שישק (924–945 לפנה"ס) במסעו לארץ ישראל.¹² נראה שראוי לשחזר את הקבוצה שבמסגרתה היא נזכרת באופן הבא: (11) גִּזְרִי;¹³ (12) מ[קצ?];¹⁴ (13) רובותה; (26) אילון; (25) גִּתִּים;¹⁵ (24) בית-חורון. קבוצת

9 לתרגום חדש של איגרת א"ע 279, ראה: מורן (לעיל, הערה 5), עמ' 501.

10 קלאי ותדמור (לעיל, הערה 2), עמ' 143; W.F. Albright, 'A Case of Lèse-Majesté in Pre-Israelite Lachish with Some Remarks on the Israelite Conquest', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research (BASOR)*, LXXXVII (1942), p. 36, n. 29

11 לדעות השונות שהובעו בשאלה זו, ראה: אהרני (לעיל, הערה 6), עמ' 108–112, ושם ספרות נוספת; ז' קלאי, 'ממלכת רחבעם', ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 252, הערה 30; S. Ahituv, *Canaanite Toponyms in Ancient Egyptian Documents*, Jerusalem–Leiden 1984, pp. 165–167, ושם ספרות נוספת.

12 לדיון ביקורתי מפורט ברשימה הטופוגראפית של שישק, על פי העתק חדש של המקור ההירוגליפי, ראה: K.A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC)*, Warminster 1973, pp. 293–300, 432–447, ושם ספרות נוספת.

13 קיטצ'ן (שם, עמ' 435) הראה שהקריאה 'גזר' לטופונים מספר 12 מיוסדת על טעות (ראה גם להלן, הערה 14). טופונים מספר 11 נשמר רק בחלקו הראשון, ג[. . .], ומאז פרסום הכתובת נהגו לשחזר את שם המקום ג[צת] = עזה. ואולם, אין כל מניעה מלשחזר כאן 'גזר', ולהניח שמסעו של שישק נגד ממלכת ישראל התחיל במקום זה. חשוב להדגיש, שגזר הפכה לעיר גבול של ישראל מאז

מקומות זו, הפותחת את רשימת המקומות הנכבשים, שכנה כולה בתחום ממלכת ישראל, מצפון לגבול ממלכת יהודה, סמוך לנתיב העיקרי שהולך מחוף פלשת דרך השפלה הצפונית אל מעלה בית־חורון. דומה אפוא, שרובותה שכנה אי־שם בגבולה הצפוני או הצפון־מזרחי של ממלכת גזר, ובדומה לקעילה היא היתה עיר עצמאית למחצה, שחסתה בצלה של שכנתה החזקה, ובנסיבות שאינן ברורות לנו נכבשה בידי שליט גזר ובעלי בריתו.

יש לקבוע, שגבולה של ממלכת ירושלים עבר ממש בשוליים המערביים של במת ההר, ואף אחד מן היישובים ששכנו בשפלה לא השתייך לתחומה.

יש לבחון כעת את בעיית זיהויה של Bit^d-NIN.URTA, המכונה 'עיר של ארץ ירושלים', אשר לדברי עבד־חבה, מלך ירושלים, 'ערקה בעקבות בני קעילה' (א"ע 290, שורות 14–18). השאלה המרכזית העומדת לדיון היא, מי הוא האל המסתתר מאחורי הכתיב הלוגוגרפי NIN.URTA^d. במאמר מיוחד שהוקדש לבעיה זו עמדו קלאי ותדמור על כך שכתוב זה מכון לאל כנעני, שיש לו קווים משותפים עם האל המסופוטמי נינורטה. ברור אפוא, שלא ניתן לזהות את Bit^d-NIN.URTA עם בית־לחם, בית־שמש¹⁶, בית־אל

ראשית ימי שלמה, בעקבות המסע המצרי נגדו, שבעקבותיו נחתם הסכם בין שני הצדדים; לפי הסכם זה החזירה מצרים את גזר לשלמה ושני השליטים באו בברית נישואין (מלכים א' ג, ט; ז). לנוכח האיום המצרי על ישראל מאז עלייתו של שישק לשלטון במצרים, ביצר שלמה את גזר ואת בית חורון, ערים השוכנות על הנתיב הראשי שהולך מן השפלה לירושלים (מלכים א' ט, יז–יח). ואכן, מסעו של שישק נערך על ציר זה, ואין פלא שגזר היתה קורבנו הראשון במסעו. לעומת זאת כרוכה ההנחה שהמסע המצרי נפתח בעזה בקשיים ניכרים, שהרי מאז ראשית ימי שלמה היה חוף פלשת תחת הגמוניה מצרית, ולשישק לא היתה שום סיבה לצאת נגד עיר פלשתית מרכזית כעזה.

14 קיטצ'ן (לעיל, הערה 12, עמ' 435) הצביע על כך, שאת טופונים מספר 12 ברשימת שישק יש לתעתק מן [. . .]. לא מן הנמנע אפוא, שיש להשלים כאן את השם 'מקץ', עיר הנוכרת ברשימת מחוזות שלמה (מלכים א' ד, ט). אי הוודאות בקריאה נובעת מכך, שאין כל ביטחון שהתיבה 'מקץ' ברשימה המקורית של מחוזות שלמה אכן ציינה טופונים. במקום אחר הצעת, ש'מקץ' אינה אלא שיבוש קדום של המלה 'מקצה', ויש לשחזר את פסוק ט כך: 'מקצה שעלבים ובית שמש ואילון עד בית חנן'. ראה: נ' נאמן, 'מערך המחוזות בממלכת ישראל בימי הממלכה המאוחדת', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 11. לאור אי־הוודאות הקיימת לגבי הטופונים 'מקץ', השארתי את שחזור הטופונים ברשימת שישק בסימן שאלה רבתי.

15 לקריאה התמוהה 'קרייתים' שהוצעה לטופונים זה, ראה: אחיטוב (לעיל, הערה 11), עמ' 126, ושם ספרות נוספת בהערה 307. לקריאה 'גתים', ראה: W.F. Albright, 'Book Reviews: F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II', *Journal of Biblical Literature*, LVIII (1939), p. 179; G. Schmitt, 'Gat, Gittaim und Gitta', in: G. Schmitt and R. Cohen, *Drei Studien zur Archäologie und Topographie Altisraels*, Wiesbaden 1980, pp. 132–133.

16 על האל נינורטה ראה: קלאי ותדמור (לעיל, הערה 2), עמ' 138–141. מאותם נימוקים שהעלו קלאי ותדמור, יש לדחות את ההצעה של א' ליפינסקי ('Beth-Schemesch und der Tempel der Herrin der Grabkammer in den Amarna-Briefen', *Vetus Testamentum*, XXIII [1973], pp. 443–445). לקרא את הלוגוגרמה 'נינורטה' על דרך הלשון החורית Tashmish, שהוא האל החורי המקביל לאל המסופוטמי נינורטה. רק באותם אזורים שבהם היתה החורית שפת האם של

ובית־צור,¹⁷ יישובים באיזור ירושלים שבשם מופיע היסוד 'בית', ושהוצע לזהותם עם המקום המבוקש. לדעת קלאי ותדמור יש לזהות את האל נינורתה עם האל השמי־המערבי חורון, שפולחנו רווח בסוריה ובארץ ישראל בתקופת עמארנה, ושורשיו נעוצים עוד במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס. בדומה לנינורתה היה גם חורון אל לוחם, המוחץ את אויביו, ובהיותו אחד האלים החשובים בפנתיאון השמי־המערבי, נכתב שמו, דוגמת אלים גדולים אחרים בפנתיאון זה (בעל, הדד, רשף, שמש), בלוגוגרמה של האל המקביל לו במסופוטמיה.

ואולם, הצעה מושכת זו נתקלת בקשיים רבים. האל חורון היה בראש וראשונה אל כְּתוּנִי, כפי שמלמדים גזרון שמו (חורון מלשון 'חור'), העדר שמו מרשימת הקורבנות מאוגרית, וטקסטים שבהם הוא מתואר כלוחם בכוחות השחור. חורון לא היה אל לוחם, אשר נטל חלק במאבקים הקוסמיים נגד אויבי הטבע והאנושות, אלא אל המגן על בני האדם מיסודות דמוניים.¹⁸ יתר על כן, בכל אלפי השמות הפרטיים הידועים לנו מתקופת הברונזה המאוחרת במרחב הסורי־הארץ־ישראלי, לא נזכר חורון אפילו פעם אחת, בניגוד לאלים כנעניים אחרים, שהיו פופולריים ברובד העממי והמופיעים תדיר בשמות אלה.¹⁹ האל NIN.URTA, לעומת זאת, נזכר חמש פעמים בתעודות הכתובות בשפה האכדית במרחב הסורי־הארץ־ישראלי, ומופיע בשלוש מהן כמרכיב בשמות פרטיים.²⁰ למותר

הסופרים, נזקקו הללו ללוגוגרמות לשם כתיבת מילים חוריות. ראה: קלאי ותדמור (לעיל, הערה 2), עמ' 138, הערה 1, ושם ספרות נוספת. ראה גם: E. Lipiński, 'Juda et tout Israël: analogies et contrastes', *The Land of Israel: Cross-Roads of Civilizations*, ed. E. Lipiński, Leuven 1985, p. 101

17 כפי שהעירו בצדק קלאי ותדמור (לעיל, הערה 2, עמ' 141), אין כל ראיה ש'צור' היה אלוהות, לא כל שכן ששמו ייכתב בלוגוגרמה 'נינורתה'. צור ידוע ככינוי לאל וכיסוד תיאופורי בשמות פרטיים, אבל אין הוא מוכר לנו כשמה של אלוהות כנענית או שמי־מערבית. ראה גם: א' דמסקי, 'צור', אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב, טורים 707–708.

18 R. Stadelmann, *Syrisch-palästinensische Gottheiten in Ägypten*, Leiden 1967, pp. 80–81; J.C. de Moor, 'The Semitic Pantheon of Ugarit', *UF*, II (1970), p. 222; A. Caquot, 'Horon: revue critique et données nouvelles', *Annales Archeologiques Arabes Syriennes*, XXIX–XXX (1979–1980), pp. 175–177; P. Xella, 'D'Ugarit à la Phénicie: Sur les traces de Rashap, Horon, Eshmun', *Die Welt des Orients*, XIX (1988), pp. 55–57

19 התברר שקריאתם של שני השמות היחידים מאוגרית שבהם נזכר לכאורה האל חורון (F.) (Gröndahl, *Die Personennamen der Texte aus Ugarit*, Roma 1967, p. 386) היתה שגויה. ראה: M. Dietrich, O. Loretz and J. Sanmartin, *Die Keilalphabetischen Texte aus Ugarit* (Alter Orient und Altes Testament, 24), Kevelaer & Neukirchen-Vluyn 1976, KTU 4.350, line 13 and KTU 4.75, VI line 1. על הסיבות האפשריות לחוסר הפופולריות הכולט של האל חורון, ראה: Xella (לעיל, הערה 18), עמ' 57.

20 א"ע 84, שורה 39; א"ע 170, שורה 36; J. Nougayrol, *Le Palais Royal d'Ugarit*, IV, Paris 1956, pp. 230–231

לציין שהאל המסופוטמי נינורתה היה פופולרי מאוד ברובד העממי ומופיע תדיר כמרכיב בשמות פרטיים, ובכך הוא נבדל לחלוטין מן האל חורון. לבסוף ראוי לציין, שחורון איננו מופיע במקום בולט ברשימות האלים מאוגרית, אף זאת בניגוד לאל המסופוטמי נינורתה. דומה אפוא, שיש רק מעט מן המשותף לאלים נינורתה המסופוטמי וחורון השמי-המערבי, ואין לזהות את Bit-NIN.URTA עם בית חורון, יישוב השוכן על הציר המרכזי העולה מן השפלה לירושלים, והמתאים לכאורה היטב לסיטואציה ההיסטורית המצטיירת מן האיגרות מירושלים.

מחבר מאמר זה הציע, בזהירות ובהסתייגות, לזהות את האלה השמית-המערבית ענת עם האל 'נינורתה', ולפיכך לקרוא את שם המקום 'בית ענת'.²¹ מקומה של בית ענת (אם אכן זוהי הקריאה הנכונה) אינו ידוע, אבל הכתוב 'בית ענת' ... ערקה בעקבות בני קעילה מרמז אולי על כך, ששני המקומות אינם מרוחקים זה מזה. מאחר שהעיר מכונה בפירוש 'עיר של ארץ ירושלים', מקומה אולי בשולי חבל ההר, אי-שם בקירבת קעילה. אבל ודאות אין בכך, שהרי הכתוב 'ערקה בעקבות בני קעילה' יכול להתפרש גם כביטוי כללי, הבא לציין את עריקתה של העיר אל הצד היריב (מלך גזר ובעלי בריתו), בדומה למעשיהם של בני קעילה קודם לכן.

גבולותיה האחרים של ממלכת ירושלים אינם ניתנים לקביעה באמצעות התעודות מעמארנה, ולשם התווייתם יש להעזר בנתונים בעלי אופי שונה. הטענה שבתעודות עמארנה לא נזכרת עיר-ממלכה נוספת ששכנה בהר יהודה, ולפיכך נכלל כל הר יהודה בתחומי ממלכת ירושלים, איננה משכנעת. כבר עמדנו על כך שאפילו ערי הממלכה המרכזיות, ששכנו בעמק בית שאן (רחוב) וברמת יששכר (אֶנְחָת), אינן נזכרות בארכיון, ואף ערי שלטונם של מלכים רבים – כולל שליטים שמלכו בדרום הארץ – אינן ידועות לנו. ראוי להזכיר עוד את העדות הארכיאולוגית והאפיגרפית הנוגעת לבקעת הלבנון: לפי הסקר המפורט שנערך בבקעה, נתקיימו בה כתרסר מרכזים עירוניים, וכל אחד מהם שכן במרכזו של איזור חקלאי פורה; אבל רק שש ערי ממלכה ששכנו בבקעה ידועות מתעודות עמארנה (גִּדְשֻׁנָּה, טוֹבִיחִי, חִזִּי, תוֹשֻׁלִּית, אֶנִּישִׁי וכוּמִידִי).²² כבר הצבענו על מגבלותיה של 'ראיה שבשתיקה' בכל הנוגע לארכיון עמארנה,

21 נאמן, המערך המדיני (לעיל, הערה 3), עמ' 107–108; 'On Gods and Scribal Traditions in the Amarna Letters', *UF*, XXII (1990), pp. 252–254

22 לגבי המחקר הארכיאולוגי בבקעת הלבנון, ראה: L. Marfoe, 'The Integrative Transformation: Patterns of Sociopolitical Organization in Southern Syria', *BASOR*, CCXXXIV (1979), pp. 12–14; ושם ספרות קודמת בעמ' 37–42. לגבי ערי הממלכה הכנעניות ששכנו בבקעת הלבנון בתקופת הברונזה המאוחרת, ראה: M. Weippert, 'Die Nomadenquellen', *Archäologie und Altes Testament, Festschrift für Kurt Galling*, eds. A. Kuschke and E. Kutsch, Tübingen 1970, pp. 259–272; N. Na'aman, 'Biryawaza of Damascus and the Date of the Kāmid el-Lōz 'Apiru Letters', *UF*, XX (1988), pp. 179–193, ושם ספרות נוספת בהערות 1–2.

ובהחלט אין זה מן הנמנע שבדרום הר יהודה שכנה או עיר־ממלכה קטנה נוספת, ששמה לא נזכר בתעודות שהגיעו לידינו. במסורת הכיבוש ביהושע י מתוארות חברון ודביר כערי מלוכה כנעניות. אבל ספק אם ניתן להסמך דיון היסטורי על סיפור מאוחר זה (ראה להלן, הערה 52). בעיית הזיקה בין ממלכת ירושלים להר חברון חייבת להיבדק על סמך הנתונים הארכיאולוגיים שברשותנו, ולאור ידיעותינו על הזיקה בין שני האזורים בתקופות קדומות ומאוחרות.

ב. היישוב בהר יהודה ובבנימין באלף השני לפנה"ס

רק מעט ידוע על ירושלים הכנענית, משום שהמבנים של העיר הקדומה כמעט שלא שרדו, עקב פעילות הבנייה האינטנסיבית שנעשתה במקום בתקופות מאוחרות. העיר מתקופת הברונזה התיכונה בוצרה בחומה, שהקיפה בוודאי את כל שטח העופל, וביצור זה נתקיים עד לסוף תקופת הברונזה המאוחרת.²³ הממצאים הנוספים מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת דלים למדי ואינם מסייעים לענייננו. החפירות הארכיאולוגיות המקיפות שנערכו באתר אינן מאפשרות אפוא להסיק מסקנות, לא על דרך החיוב ולא על דרך השלילה, באשר לכוחה ולמעמדה של העיר באלף השני לפנה"ס.

בהקשר זה ראוי להזכיר את הופעתה לכאורה של ירושלים ב'כתבי המארות' המצריים, עובדה ששימשה תדיר סימוכין להנחה שלעיר היה מעמד מרכזי בחבל ההר כבר במאה ה־15 לפנה"ס. כתבי המארות נכתבו על חפצים שונים ושימשו במסגרת של טקס מאגי, שנועד לקדם פני כל רעה אפשרית נגד שליט מצרים. שתי קבוצות של ממצאים נדונו בהקשר זה. הקבוצה הקדומה נכתבה על גבי קערות ותוארכה למחצית הראשונה של המאה ה־15 בקירוב.²⁴ מקובל להניח ששלושה מקומות בארץ ישראל נזכרים בה: אשקלון, רחוב וירושלים (rwš3mm). לצדן מופיעות ערים בודדות בחוף הלבנון, קבוצות שבטים אחדות, ומספר רב של מקומות שלא ניתן לזהותם. הקבוצה המאוחרת נכתבה על

23 לסיכום הממצאים מירושלים מתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, ראה: ק' קניון, 'ירושלים: העיר המקראית', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א, בעריכת מ' אבי־יונה, ירושלים תשל"א, עמ' 214–212; K.M. Kenyon, 'Palestine in the Time of the Eighteenth Dynasty', *The Cambridge Ancient History (CAH)*, II/1, Cambridge 1973³, p. 546, ושם ספרות קודמת; י' שילה, חפירות עיר דוד 1978–1982 – דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם, 19), ירושלים תשמ"ד, עמ' כ–כב.

24 K. Sethe, *Die Ächtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf altägyptischen Tongefäßsscherben des Mittleren Reiches*, Berlin 1926; W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden 1971², pp. 44–50; G. Posener, J. Bottéro & K.M. Kenyon, 'Syria and Palestine c. 2160–1780 B.C.', *CAH*, I/2, Cambridge 1971³, pp. 541, 548; G. Posener, 'Les textes d'envoûtement de Mirgissa', *Syria*, XLIII (1966), pp. 277–287.

צלמיות חרס והיא תוארכה לסוף המאה הי"ט לפנה"ס בקירוב.²⁵ ברשימה זו מופיעים מקומות אחדים בארץ (לדוגמה: אשקלון, אפק, שכם, שמעון, רחוב, עכו, משאל ואכשף), וכן נזכרת בה *rwš3mm*. יש להדגיש בהקשר זה, שאין כל ראייה לכך שבירושלים נתקיים יישוב עירוני במאה הי"ט לפנה"ס, ובוודאי לא היתה בתקופה זו אחד היישובים החשובים בארץ. היישוב העירוני בארץ בתקופת הברונזה התיכונה התפתח תחילה באזורי החוף והעמקים, ורק אחר כך, בעיקר למן המאה הי"ח לפנה"ס, התפשט לחבל ההר. הופעתה לכאורה של ירושלים כאחד המרכזים החשובים בארץ במאה הי"ט לפנה"ס – כפי שמשממע מזהויה עם העיר *rwš3mm* הנזכרת בכתבי המארות – מעוררת סימני שאלה רבים. אף ראוי לציין, שתשומת לבם של שליטי מצרים היתה נתונה בדרך כלל לחבלים הנמוכים של הארץ (החוף, העמקים והשפלה), ולכן נזכרות בתעודות המצריות בעיקר ערים ששכנו בחבלים האלה, ורק במקרים מעטים נזכרות גם ערים ששכנו בחבל ההר המרכזי. לפיכך נראה לי, שיש להטיל ספק בזהויה של *rwš3mm* עם ירושלים. כידוע ניתן לקרוא את השמות הכתובים בתעתיק מצרי בדרכים שונות, ואין זה מן הנמנע ששמה של העיר (אם אכן מדובר בעיר ולא בקבוצה שבטית) היה 'ראש-רמס'. דומה אפוא, שמבין הערים ששכנו בחבל ההר במאה הי"ט לפנה"ס נזכרת בכתבי המארות – בקבוצה המאוחרת בלבד – רק העיר שכם, בהתאמה להזכרתה בכתובת חוסֶבֶן כעיר מרכזית בארץ.²⁶ ממצאי הסקר והחפירות שנערכו בחבל ההר המרכזי מלמדים, שהיישוב העירוני והכפרי התפתח בחבל ארץ זה בעיקר במאות הי"ח-הי"ז לפנה"ס, וניתן לקבוע שרק מתקופה זו תפס ההר מקום מרכזי בחיים העירוניים בארץ כנען; גם ירושלים בוצרה והפכה מרכז עירוני רק במאה הי"ח לפנה"ס.

בסקר שנערך זה לא מכבר בחבל בנימין, בין רמאללה לירושלים, נתגלו ארבעים ושניים אתרים מתקופת הברונזה התיכונה ב'2' ואף לא יישוב אחד מתקופת הברונזה המאוחרת.²⁷ תמונה דומה עולה גם מסקר הר יהודה: באיזור שממערב לירושלים ומדרום לה נתגלו שמונה יישובים מתקופת הברונזה התיכונה, וכולם חדלו מלהתקיים בסוף

25 G. Posener, *Princes et pays d'Asie et de Nubie*, Bruxelles 1940; הלק, שם, עמ' 50–63; פוזנר, בוטריוקניון, שם, עמ' 541, 548, 557–558. לדיונים בכתבי המארות בשפה העברית, ראה: ב' מזר, 'ארץ כנען בימי הממלכה התיכונה של מצרים', הנ"ל, כנען וישראל – מחקרים היסטוריים, ירושלים תשל"ד, עמ' 20–47; 'א' אהרונ, 'ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז', עמ' 118–120; נ' נאמן, 'ארץ ישראל בתקופה הכנענית: תקופת הברונזה התיכונה ותקופת הברונזה המאוחרת (1200–2000) לפני הספירה בקירוב', ההיסטוריה של ארץ-ישראל, א, בעריכת 'א' אפעל, ירושלים 1982, עמ' 144–149.

26 על כתובת חוסבֶן, ראה: הלק (לעיל, הערה 24), עמ' 42–43; מזר (לעיל, הערה 25), עמ' 57 והערה 21; פוזנר, בוטריוקניון (לעיל, הערה 24), עמ' 538, ושם ספרות נוספת בהערה 2.

27 ש' בונימוביץ, 'ארץ-ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת: מקרה מבחן לשינוי חברתי-תרבותי בחברה מורכבת, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תש"ן, עמ' 119; I. Finkelstein, 'The Land of Ephraim Survey 1980–1987: Preliminary Report', *Tel Aviv*, XV–XVI (1988–1989), pp. 144–145. פינקלשטיין (לעיל, הערה 4).

התקופה. ואילו מתקופת הברונזה המאוחרת ידועים רק שלושה יישובים: אחד מרכזי (ח'רבת רבד = דְּבִיר) ושניים קטנים, ושניהם נתקיימו כנראה רק זמן קצר (בית צור וח'רבת פָּקִיָס).²⁸ כל האיזור הכפרי שבין בית־אל לבית צור היה אפוא ריק מיישובי קבע בכל תקופת הברונזה המאוחרת, והעיר ירושלים שכנה בכמעין מובלעת עירונית מבודדת בתוך מרחב גדול בלתי מיושב. ניסיונו של עבד־חֶפְזָה, שליט ירושלים, להרחיב מערבה את תחום שלטונו, לאזורים המיושבים בגבול ההר והשפלה, מובן אפוא היטב לאור המצב היישובי בתחום ממלכתו במאה ה־12 לפנה"ס.

המרכז העירוני העיקרי ששכן בהר יהודה, מדרום לירושלים, בתקופת הברונזה התיכונה²⁹, היה העיר חברון. העיר בוצרה בחומה, בשטח של 24–30 דונם, ונתקיימה כנראה במאות ה־12–ה־11 לפנה"ס, ולאחר מכן חרבה ונעזבה. מרכז עירוני שני בהר יהודה הוקם בבית צור.³⁰ גם עיר זו היתה מבוצרת, ונתקיימה במאות ה־12–ה־11 לפנה"ס, עד שחרבה.

בתקופת הברונזה המאוחרת היה המרכז העירוני העיקרי של דרום הר יהודה בח'רבת רבד = דְּבִיר.³¹ שטחה של העיר היה כחמישים דונם, וייתכן שהוקפה בחומת אבן. אמנם הקשר הישיר בין החומה לשכבות היישוב איננו מוכח בגלל פעולות בנייה מאוחרות במקום, אבל העובדה שקירות הבתים ניצבים לחומה ומעבר לה לא נתגלו שום שרידים של מבנים מתקופת הברונזה המאוחרת, מרמזים (כפי שטען החופר, מ' כוכבי) שהעיר היתה מבוצרת.³² בעיר נתגלו ארבע שכבות יישוב מתקופת הברונזה המאוחרת, והחופר תארך אותן למאות ה־12–ה־11 לפנה"ס, תאריך העולה בקנה אחד עם הממצאים מן הקברים שנחפרו במקום. יש לזכור, שקביעת זמן ייסודה של עיר קשה תמיד, שהרי החומר על הרצפות משקף את סיומה של התקופה, ואילו חומר מועט בלבד שורד בדרך כלל מראשיתה. לפיכך יש להטיל ספק בהנחה שהעיר, על ארבע שכבותיה, נוסדה רק לאחר תקופת עמארה.³³ במצב ידיעותינו כיום ראוי כמדומה לאמץ את מסקנותיו של החופר, הן באשר לזמן ייסודה של העיר והן באשר למעריך ההגנה שלה.

28 א' עופר, 'הר יהודה המקראי – מנוודות לממלכה לאומית', מנוודות למלוכה – היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, בעריכת נ' נאמן וי' פינקלשטיין, ירושלים תש"ן, עמ' 196–198; בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 120.

29 א' עופר, 'חפירות חברון המקראית', קדמוניות, כב (תש"ן), עמ' 88–93; הנ"ל (לעיל, הערה 28), עמ' 190–194.

30 R.W. Funk, 'Beth-Zur', *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, I, ed. M. Avi-Yonah, Jerusalem 1975, pp. 263–267, ושם ספרות נוספת.

31 מ' כוכבי, 'ח'רבת רבד היא דביר', חפירות ומחקרים, מוגש לשמואל ייבין, בעריכת י' אהרוני, תל־אביב תשל"ג, עמ' 49–75.

32 הטענה שהועלתה לאחרונה, שהעיר הכנענית היתה בלתי מבוצרת, אינה נראית לי מבוססת. ראה: בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 135; הנ"ל, 'תהליכים תרבותיים ותמורות חברתיות־פוליטיות בהר המרכזי של ארץ־ישראל ערב ההתנחלות הישראלית', בתוך: מנוודות למלוכה (לעיל, הערה 28), עמ' 272, הערה 67.

33 בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 135; הנ"ל (לעיל, הערה 32), עמ' 272, הערה 67.

ראוי להדגיש, שקיים דימיון לא מבוטל בין מעמדה של חברון בתקופת הברונזה התיכונה בדרום הר יהודה ובין מעמדה של דביר בתקופת הברונזה המאוחרת. שתי הערים שכנו במרכזו של איזור שיישוב הקבע בו מועט למדי, ובפריפריה שמסביבן נתגלו מספר בתי קברות ללא יישוב סמוך, דבר המלמד על מציאותם של בתי-אב נודדים במקום.³⁴ בתקופת הברונזה התיכונה שכנו מצפון לחברון יישובי קבע אחדים, ואילו בתקופת הברונזה המאוחרת היה איזור זה כמעט ריק מיישובי קבע. ניתן לתאר את שתי הערים, הקדומה והמאוחרת, כערים מרכזיות בסביבה שהיא בעיקרה נוודית, תופעה אורבאנית המוכרת היטב מכל רחבי המזרח התיכון, בתקופות קדומות ומאוחרות.³⁵ נראה שמעמדה של העיר הראשית, ששכנה בדרום הר חברון בתקופת הברונזה התיכונה, לא היה שונה ממעמדה של העיר הראשית ששכנה באיזור זה בתקופת הברונזה המאוחרת. השאלה שהצגנו לגבי מעמדה של ירושלים בדרום הר יהודה בתקופת הברונזה המאוחרת נוגעת אפוא במידה שווה גם למעמדה בתקופת הברונזה התיכונה.

בהקשר זה ראוי להזכיר גם את מצב הדברים בחבל ההר בתקופת הברונזה הקדומה. העיר החשובה במרכז חבל ההר בתקופה זו שכנה באֶתֶל (העי); שטחה הגיע לכמאה ועשרים דונם, ומדרומה ומצפונה היה יישוב כפרי לא מבוטל.³⁶ ואילו העיר המרכזית של הר יהודה בתקופה זו שכנה בראס־טֶןֶרֶה, צפונית-מזרחית לחברון.³⁷ שטחה של עיר מבוצרת זו היה כשישים דונם, והיא שכנה באיזור שהיה כמעט ריק מיישוב. ניתן אפוא להשוות את בעיית הזיקה שבין ראס־טורה לאֶתֶל (העי) באלף השלישי לפנה"ס לבעיית זיקתן של חברון בתקופת הברונזה התיכונה ושל דביר בתקופת הברונזה המאוחרת אל העיר ירושלים. התופעה של עיר מרכזית יחידה בהר יהודה חוזרת בכל שלוש התקופות הנזכרות, ובשלושת המקרים נשאלת השאלה, מה היו הקשרים בינה לבין העיר המרכזית ששכנה בחבל ההר שמצפון לה.

במסגרת הדיון בבעיית הקפה של ממלכת ירושלים יש להזכיר גם את בית־אל, העיר המרכזית ששכנה מצפון לה, שהיתה אף היא מיושבת בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת.³⁸ העיר נתיימה בתקופת הברונזה התיכונה ב'2, אל נכון במאות ה'2–ה'1 לפנה"ס, ותרבה לאחר מכן. בתקופת הברונזה המאוחרת נוסדה במקום עיר בצורה ובנויה

34 עופר (לעיל, הערה 28), עמ' 199–196.

35 M.B. Rowton, 'Urban Autonomy in a Nomadic Environment', *Journal of Near Eastern Studies (JNES)*, XXXII (1973), pp. 201–215; idem, 'Dimorphic Structure and the Tribal Elite', *Al Bahit, Festschrift Joseph Henninger (Studia Instituti Anthropos, 28)*, St. Augustin 1976, pp. 219–257.

36 מ' ברושי ור' גופנא, 'יישובה של ארץ-ישראל ואוכלוסייתה בתקופת הברונזה הקדומה', ארץ ישראל, יז (חשמ"ד), עמ' 152–153.

37 עופר (לעיל, הערה 28), עמ' 196.

38 J.L. Kelso, 'The Excavations of Bethel (1934–1960)', *Annual of the American Schools of Oriental Research*, XXXIX (1968); W.G. Dever, 'Archaeological Methods and Results: A Review of Two Recent Excavations', *Orientalia*, XL (1971), pp. 462–471.

היטב, וחופרי האתר תארכו את חידוש היישוב לשנת 1400 לפנה"ס בקירוב.³⁹ אמנם רק מעט קירמיקה מן המאה הי"ד לפנה"ס נמצאה באתר, אבל כאמור שייכת רוב הקירמיקה שנמצאת בשכבה מסוימת לפרק הזמן האחרון לקיומה, ורק מיעוטה משקף את שלב ייסודה. יש אפוא להטיל ספק בהנחה, שהעיר הבנויה והמבוצרת בבית-אל הוקמה רק במאה הי"ג לפנה"ס. דומה שאין כל מניעה לקבל את הצעתם של החופרים, ולהניח שהיישוב הוקם בפרק זמן לא ידוע במרוצת המאה הי"ד לפנה"ס.⁴⁰

בתקופת הברונזה התיכונה היתה בית-אל מרכז עירוני, שסביבו התרכז יישוב כפרי צפוף. מקצת (או אף מרבית) היישוב הכפרי הזה קדם אולי לצמיחתו של המרכז העירוני בבית-אל ונבלע בו לאחר מכן, ומקצתו המשיך להתקיים בנפרד ושימש עורף כפרי לעיר, עד שזו חרבה בסוף תקופת הברונזה התיכונה.⁴¹ בתקופת הברונזה המאוחרת היתה בית-אל עיר מבודדת, ללא עורף כפרי, ותל שיח' אבו ירד (תפוח המקראית), השוכן כעשרים ק"מ מצפון לה, היה יישוב הקבע הקרוב לה ביותר מצפון. האם נכללה בית-אל בתחומה של ממלכת ירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת? או שמא נכללה בתחומה של ממלכת שכם שמצפון לה? ואולי היתה עיר-ממלכה קטנה ועצמאית בתווך בין ממלכות שכם וירושלים? ההכרעה בין שלוש האפשרויות הללו אינה קלה, ונשוב לדון בכך בהמשך הדברים.

ג. הזיקה בין ירושלים להר חברון במהלך ההיסטוריה

כדי לנסות ולברר את מעמדה של ירושלים בדרום הר יהודה בתקופת הברונזה המאוחרת יש לבחון את היחסים שנתקיימו בין שני החבלים בפרקי זמן שונים. על החשיבות הרבה של בחינת פרקי זמן ארוכים ככל האפשר, תוך ניסיון לעמוד על הרציפות בהסדרים הטריטוריאליים ולגשר על הפערים ברצף הידיעות, עמד היטב א' אלט במאמר היסודי שלו: 'התנחלות בני ישראל בארץ ישראל'.⁴² חוקרים לא מעטים הלכו בעקבותיו, ויישמו בעבודותיהם על ההיסטוריה הקדומה של ארץ ישראל את העיקרון החשוב הזה.⁴³ העדפת

39 קלסו (לעיל, הערה 38), עמ' 28–31.

40 בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 177–178, הערה 2.

41 פינקלשטיין (לעיל, הערה 27), עמ' 140–143. פינקלשטיין ניסה להראות שרוב היישוב הכפרי שמסביב לבית-אל (ולשילה) קדם לייסוד הערים המבוצרות, וכן שלאחר שבוצרו והתחזקו נעלם חלק לא מבוטל מן היישוב הכפרי שמסביבן, בין משום שעבר לעיר ובין משום שהפך לנווד (הצעה הנראית פחות משכנעת) והיה לגורם 'בלתי נראה' בשטח.

42 אלט (לעיל, הערה 1), עמ' 90–92.

43 K. Elliger, 'Die Nordgrenze des Reiches Davids', *Palästinajahrbook*, XXXII (1936), pp. 45–59; A. Alt, 'Israels Gaue unter Salomo', *Kleine Schriften* (above, n. 1), II, pp. 81–87; idem, 'Das System der assyrischen Provinzen auf dem Boden des Reiches Israel', *ibid.*, pp. 195–201; idem, 'Zur Geschichte der Grenze zwischen Judäa und Samaria', *ibid.*, pp. 346–362.

'המשך הארוך' על פני 'היסטוריה אירועית' קצרת-זמן, יפה בייחוד לגבי המחקר הטריטוריאלי-ההיסטורי, שהרי סדרי חיים המעוגנים בטריטוריה מצטיינים בכל מקום ובכל זמן במשך חיים ארוך מאוד. ננסה אפוא להציג את הזיקה הטריטוריאליה שנתקיימה בין ירושלים לבין הר חברון בתקופות היסטוריות שונות, מתקופת הברונזה התיכונה ועד ימינו אלה.

בחפירה שנערכה בחברון נמצא לוח חומר הכתוב בכתב היתדות. לצד הלוח נמצאו עצמות, אפר ושברי חרסים, שנזרקו בין יסודותיו של מבנה שמפלס רצפתו לא נשמר.⁴⁴ חלקו השמאלי של הלוח לא שרד, ולכן בכל שורה חסרה מחציתה הראשונה, דבר המקשה מאוד על מתן פירוש לתעודה.⁴⁵ הלוח כתוב בכתב רהוט ונרשמו בו סיכומי מספרי צאן שנמסרו לאנשים שונים במשך תקופה לא ידועה. הופעתו התכופה של הציון 'מלך' בתעודה מעידה שהתעודה הכלכלית שייכת לארכיון מלכותי, ואילו הרישום המסכם בסוף התעודה מלמד אולי שהצאן – רובו או מקצתו – נועד לפולחן. מאליי מובן, שאין כל קשר מקורי מוכח בין הלוח לבין העצמות והאפר שעמם הוא נמצא: הלוח הונח בוודאי תחילה בארכיון, והושלך לשכבת המילוי במועד מאוחר, אל נכון לאחר שהארכיון יצא מכלל שימוש ובעת שנבנו היסודות שבתוכם הוא נתגלה. לפיכך אין להסיק מסקנות כלשהן על תוכן התעודה מתוך ניתוח ממצא העצמות, וראוי לדון בלוח ובעצמות ללא קשר זה לזה. חשובה במיוחד לענייננו העובדה, שלוח שנכתב בענייני יומיום נמצא בחברון. לוחות כתובים בכתב היתדות מתקופת הברונזה התיכונה נתגלו עד כה רק בחצור (תעודה משפטית, תעודה כלכלית, כבד מחומר ותעודה לקסיקאלית), בשכם (מכתב) ובגור (מעטפה של תעודה משפטית), שלושם מרכזים חשובים של ממלכות כנעניות.⁴⁶ השימוש בכתב היתדות לצורכי יומיום בתקופה זו היה נדיר למדי בכנען, וידוע רק ממרכזי שלטון בודדים. גילוי הלוח בחברון מעיד בבירור שבמקום היה מרכז של עיר-ממלכה כנענית, ואין ספק שהמלך הנוכח בתעודה היה מלך חברון. ניתן אפוא לקבוע, שבתקופת הברונזה התיכונה⁴⁷ נכלל הר חברון בתחום שלטונו של מלך חברון, ולא של מלך ירושלים.

אם נדלג לפי שעה על התקופה הנחקרת, הרי שבתקופת הברזל א' שוב ניכרת הפרדה ברורה בין תחום ירושלים לתחום הר חברון. לאחר חורבן העיר הכנענית הפכה ירושלים

וגלילות בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 167–181; הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 47; נאמן (לעיל, הערה 25), עמ' 147–148, 158, 166–169; הנ"ל (לעיל, הערה 14), עמ' 17–20; הנ"ל, מערך ערי הממלכה (לעיל, הערה 3), עמ' 463–488; בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 146–150, ושם ספרות נוספת בעמ' 4.

44 לחפירה בחברון ולהקשר הארכיאולוגי שבו נתגלה הלוח, ראה: עופר (לעיל, הערה 29), עמ' 93–91.

45 M. Anbar and N. Na'aman, 'An Account Tablet of Sheep from Ancient Hebron', *Tel Aviv*, XIII–XIV (1986–1987), pp. 3–12.

46 לתעודות מתקופת הברונזה התיכונה שנתגלו עד כה בארץ, ראה: ענבר ונאמן, שם, עמ' 7–12, ושם ספרות נוספת.

לעיר יבוסית, השולטת על הטריטוריה הקטנה שמסביבה, ואילו בדרום הר יהודה התפתחה חטיבה עצמאית של יישובים, שמוצאם מבתי-אב וממשפחות שונים. החשובה בין אלה היתה משפחת כלב, שמרכזה היה חברון, ולידה בולטת משפחת עתניאל, שמרכזה היה דביר. לאחר מות שאול איחד דויד את דרום הר יהודה למסגרת של ממלכה, שמרכזה היה חברון, ומסגרת זו התקיימה במשך שנים אחדות (שמואל ב' ב, א-ד; ה, א-ה). במסורת התולדה המקראית ישנה הבחנה ברורה בין יהודה לבין בית יוסף; האחרון מייצג את נחלות בנימין, אפרים ומנשה, והראשון את נחלת שבט יהודה. ראוי לשים לב לכך שבמסגרת הנחלות נמנית ירושלים בנחלת בנימין ולא בנחלת יהודה (יהושע טו, ח; יח, טז, כח). ניתן אפוא לקבוע, שהן במסגרת המקראית על ראשית עם ישראל והתנחלותו בארץ והן במציאות ההיסטורית של תקופת הברזל א', ישנה הפרדה ברורה בין ירושלים (יבוס) לבין תחום הר יהודה שמדרום לה, וירושלים נקשרת תמיד עם החבל שמצפון לה. כיבושה של יבוס בידי דויד והפיכתה לבירת ממלכת ישראל שינו את המצב מיסודו: ירושלים הפכה לבירת ממלכת ישראל המאוחדת, ולאחר מכן לבירת ממלכת יהודה. אבל חשוב לזכור שירושלים היתה אז בירתה של ממלכה, אשר הקיפה שטחים החורגים בהרבה מתחומה המצומצם של הר יהודה; במסגרת מינהל הממלכה שימש הר יהודה מחוז גדול ועצמאי ('ההר'), ואילו עיר הבירה שימשה מרכז של מחוז קטן נפרד ('סביבי/סביבות ירושלים').⁴⁷ ייתכן שערב מסע סנחריב ליהודה, במסגרת ההכנות למתקפה הצפויה, חולקה ממלכת יהודה לארבעה חבלים, הקרויים בשמות ארבע הערים ששכנו בהם: זיף, חברון, ממשות ושוכה.⁴⁸ במסגרת חלוקה זו לחבלים נכללה ירושלים בחבל הצפוני והר יהודה נכלל במסגרת של שני חבלים נפרדים. ניתן אפוא לקבוע, שהן במהלך ההתנחלות בתקופת הברזל א' והן במסגרת מינהל הממלכה בתקופת המלוכה, נתקיימה הפרדה ברורה בין ירושלים לבין חבלי ההר שמדרום לה, וכן שלעיר היתה זיקה דווקא לחבל ההר שמצפון לה (בנימין), ולא לחבלי ההר שמדרומה.

לאחר חורבן ממלכת יהודה נותק הר חברון מעל פחוות יהודה והפך לחטיבה נפרדת, הקרויה במקורות בשם אידומיאה (אדום). גבולה הדרומי של פחוות יהודה הבבלית והפרסית עבר אז מדרום לבית צור וגבל במחוז אידומיאה; מחוז זה הקיף את הר חברון, את בקעת באר-שבע ואת דרום השפלה. מערך הגבולות המתואר כאן לא נשתנה גם בימי שלטון בית תלמי ובית סלבקוס. רק בימי של יוחנן הורקנוס, ארבע מאות וחמישים שנה בקירוב לאחר חורבן בית ראשון, נכבשה אידומיאה, גוירה וצורפה כמחוז מינהלי נפרד לממלכת בית חשמונאי. מצב דברים זה נשמר עד לחורבן הבית, ודומה שגם לאחר החורבן

47 נ' נאמן, 'רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 28-24.

48 י' אהרני, 'מחוזות ישראל ויהודה', בימי בית ראשון – ממלכות ישראל ויהודה, בעריכת א' מלמט, ירושלים תשכ"ב, עמ' 125-131; הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 304-305; Y. Yadin, 'The Fourfold Division of Judah', *BASOR*, CLXIII (1961), pp. 6-11; N. Na'aman, 'Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps', *ibid.*, CCLXI (1986), pp. 14-17.

לא נשתנתה מעיקרה חלוקה מינהלית זו. בשנת 200 לפנה"ס הפך ספטימוס סוורוס את בית גוברין לעיר, קרא לה אלותרופוליס, והעניק לה את כל מחוז אידומיאה ואת אחד ממחוזותיה של איליה קפיטולינה. תחום זה לא השתנה בעיקרו גם בעקבות הסדרי דיוקליטיאנוס. ניתן אפוא לראות, שמאז חורבן הבית הראשון ועד סוף התקופה הביזאנטית נכלל דרום הר יהודה במסגרת מינהלית נפרדת מזו של חבל ירושלים; גם בעקבות כיבושי החשמונאים ובתקופת השלטון הרומי לא נשתנה מעמדו של הר חברון, במסגרת המינהלית הכוללת של חבלי ההר והשפלה של ארץ ישראל.

הפרדה מינהלית זו בין איזור ירושלים לאיזור הר חברון נשארה בעיקרו של דבר ללא שינוי גם בתקופות מאוחרות יותר, והראיות לכך יובאו בקיצור נמרץ. בתקופת הערבית הקדומה נכללו ירושלים ובית גוברין בין מחוזות המשנה של ג'נד פלסטין. בתקופת מסעי הצלב היתה חברון מרכז של סניוריה עצמאית. בתקופה הממלוכית היו ירושלים וחברון מחוזות (עמליה) נפרדים במסגרת הנציבות של דמשק. בתקופה העות'מאנית הקדומה היתה ירושלים מרכז של מחוז (סנג'ק) שנחלק לשתי נפות (נאחיה): ירושלים וחברון. בשנת 1864 סופח סנג'ק עזה לסנג'ק ירושלים, ושנים אחדות לאחר מכן נותק המחוז המורחב (מתצ'רפליק) מן המרכז בדמשק והפך להיות מחוז עצמאי. בעקבות זאת עלתה ירושלים למעמד של העיר הראשית בארץ ישראל. חברון היתה אז אחת מערי הפנים החשובות ביותר באיזור ההר המרכזי ומרכז של נפה (קדא) במחוז ירושלים. מאז ועד ימינו נשארו הדברים ללא שינוי מהותי, וגם כיום משמשת חברון מרכז של נפה עצמאית במסגרת הר יהודה.

ד. גבולותיה של ממלכת ירושלים בתקופת עמארנה

עיון בתולדותיו של הר יהודה במהלך ההיסטוריה מלמד שכמעט בכל התקופות השתייכו ירושלים והר חברון לחטיבות נפרדות. עובדה זו בולטת בראש וראשונה לגבי האלף השני לפנה"ס: בתקופת הברונזה התיכונה נתקיימו באיזור שתי ממלכות נפרדות, ירושלים וחברון, ולאחר חורבן הערים הכנעניות במאה הי"ב לפנה"ס התפתחו אזורי ירושלים ודרום הר יהודה בנפרד זה מזה. גם באלף הראשון לפנה"ס, בימי מלכויות ישראל ויהודה ובתקופה הפרסית, ההלניסטית והרומית, השתייכו אזורי ירושלים ודרום הר יהודה לחבלים מינהליים שונים. בחינת 'המשך הארוך' מראה באופן ברור וחותר, שלכל אורך ציר הזמן, בתקופות היסטוריות שונות ונבדלות זו מזו, השתייכו הר חברון ואיזור ירושלים לחטיבות נפרדות – תחילה פוליטיות ולאחר מכן גם מינהליות.

הנתונים הארכיאולוגיים מתקופת הברונזה המאוחרת מעידים אף הם שבין תחומה של ירושלים לתחומה של דביר השתרע איזור רחב לא מיושב, ושבין שני המרכזים העירוניים הללו היה נתק טריטוריאלי. אף ראוי לציין, שגם בתקופת הברונזה התיכונה, שבה מוכחת מציאותה של ממלכה עצמאית בחברון, שכנה העיר המרכזית של דרום הר יהודה במרחב שהיה בעיקרו נוודי, ובתחומה נכללו בוודאי גם יישובי בקעת באר-שבע (תל מלחמה ותל משוש). מסתבר אפוא, שגם בתקופת הברונזה המאוחרת מילאה דביר, יורשתה של

חברון, את תפקיד העיר המרכזית של דרום ההר. כל הנתונים מורים שבמאות ה"ד-ה"ג נתקיימה בדרום הר יהודה עיר-ממלכה עצמאית קטנה, דביר, אשר שלטה על טריטוריה שהיתה בעיקרה בלתי מיושבת וכללה את הר חברון ואת בקעת באר-שבע. כלכלתה היתה מבוססת בעיקר על חקלאות ועל מרעה, והיא קיימה מגעים הדוקים עם קבוצות הנוודים-הרועים ששכנו בתחומה או בסמוך לה. שכנותיה הקרובות היו ירושלים בצפון ולכיש במערב, ואולי אף עיר-ממלכה קטנות נוספות ששכנו בגבול שבין ההר והשפלה. הגבול בין ממלכת ירושלים לממלכת דביר בתקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת איננו יכול להיקבע באופן מדויק. שאלת המפתח היא: למי השתייכה בית-צור? העיר לא היתה מרוחקת מחברון, וניתן להניח שנכללה בתחומה בתקופת הברונזה התיכונה; נראה שהממלכה הקיפה אז את כל האיזור שבין תל מלחתה בדרום לבין בית-צור והיישובים הקטנים הסמוכים לה בצפון. ברשימות היוחסין בספר דברי הימים (א' ב, מה) נחשב בית-צור לבנו של מעון, יישוב הנמנה על בני כלב אשר ישבו באיזור חברון. לעומת זאת נכללה בית-צור בפחוות יהוד הפרסית, ולא בתחום אידומיאה. מסתבר שבתקופת הברונזה המאוחרת עבר הגבול שבין ממלכות ירושלים ודביר סמוך לאתר של בית-צור (שממילא לא היה מיושב במשך רוב התקופה), ואין לדעת לאיזה משתייהן השתייך אז. דומה שגם בתקופת הברונזה הקדומה נתקיימה בהר יהודה ממלכה עצמאית קטנה ומרכזתה היה בראס-טון. ממלכה זו לא השתייכה לתחומה של העיר המרכזית של חבל ההר המרכזי, ששכנה אז בא-תל (העי). מעמדה של העיר בהר יהודה לא היה שונה בוודאי ממעמדן של חברון ודביר באלף השני לפנה"ס, וניתן לראות בה עיר מרכזית במרחב נוודי בעיקרו.

מקומה של בית-אל במערך הגבולות של ממלכת ירושלים מחייב דיון קצר. לעיל עמדנו על כך, שבראשית תקופת הברונזה התיכונה ב' התרכז יישוב כפרי צפוף מסביב לה. עם הפיכתה לעיר המרכזית באיזור נבלעו בה מקצת הכפרים, וקצתם המשיכו בוודאי להתקיים עד לחורבנה בסוף התקופה. במאות ה"ד-ה"ג לפנה"ס, לעומת זאת, היתה בית-אל עיר מבודדת ומנותקת מסביבתה הקרובה, ועשרים ק"מ הפרידו בינה לבין היישוב הסמוך לה מצפון (תל שיח' אבו זרד = תפוח). ספק רב אם במצב דברים זה היו שליטי שכם (הממלכה המרכזית של ההר המרכזי) מסוגלים לקיים קשר קבוע עם בית-אל המרוחקת והמבודדת, כפי שמתחייב מן ההנחה שהעיר נכללה אז בתחומה.⁴⁹ אף יש לשים לב שבמכתבים מירושלים מוצגים שליטי שכם כבעלי בריתו של מלְכִילוּ, יריבו העיקרי של עֶבְד־חֶבְהָה, והם משתפים עמו פעולה בניסיון להפוך את 'ארץ המלך' (= כנען) ל'ארץ עפירו' (= טריטוריה המורדת בשליט מצרים). אבל בשום מקום אין רמז למעשי איבה של שכם כלפי ירושלים. מסתבר אפוא שבין שתי הממלכות לא היה אז גבול משותף ואף לא

49 מי שמניח שחבל ההר המרכזי כולו נחלק בין ממלכות שכם וירושלים (ראה לעיל, הערות 1, 4), חייב גם להניח שבית-אל קיימה קשר הדוק עם העיר שכם, וכי שכם היתה מסוגלת לכפות את מרותה על בית-אל ולהטיל על תושביה את כל החובות והחייבים החלים על כל תושבי הממלכה.

נקודת חיכוך ישירה, ועמדתו העוינת של מלך ירושלים ללְכָאֵיו ולבניו נבעה משיתוף הפעולה ההדוק שהם קיימו עם מלך גזר, יריבו המושבע של מלך ירושלים בתקופת עמארנה.

לפי המסורת המקראית עמד מלך בראש העיר (יהושע יב, טז) והיא נכבשה בידי בית יוסף (שופטים א, כב–כו) ונכללה בתחומו. בתיאור נחלות השבטים נמנית בית־אל בנחלת שבט אפרים, ובעת פילוג הממלכה נכללה בתחום ממלכת ישראל. לאחר כיבוש שומרון (720 לפנה"ס) נכללה בית־אל בתחומי פחוות שומרון האשורית, והיא נכבשה בידי יאשיהו (מלכים ב' כג, טז) וצורפה, אל נכון רק לזמן קצר, לממלכת יהודה (יהושע יח, כב). מקומה באיזור רמתי מוגבה, המתנשא מעל חבל בנימין, מסביר היטב את שייכותה לתחומי הר אפרים המקראי ואת קשריה ההדוקים דווקא עם חבל ההר שמצפון לה, ולא עם ירושלים ואיזור בנימין שמדרומה.

ריחוקה של בית־אל משכם, מקומה בתווך בין ממלכות שכם וירושלים וניתוקה בתקופת ההתנחלות ובימי הבית הראשון מירושלים – כל אלה מלמדים לדעתי שבתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת היתה בית־אל עיר ממלכה קטנה עצמאית. במאות ה"ז–ה"ט לפנה"ס נכללו בתחומה גם כפרים אחדים, ובמאות ה"ד–ה"ג לפנה"ס היתה מרכז עירוני מבודד במרחב נוודי. למותר לציין שבמסגרת מערך הכוחות כנען באלף השני לפנה"ס מילאה בית־אל תפקיד משני, והיתה נתונה במידה רבה לחסדן של שתי שכנותיה החזקות, שכם וירושלים.⁵⁰

לאחר שעלה בידינו לקבוע את שכנותיה של ממלכת ירושלים בצפון ובדרום, ננסה להתוות את גבולותיה בתקופת הברונזה המאוחרת. כבר עמדנו על כך שגבולה במערב הגיע עד לרגלי במת ההר וגבל בממלכות גזר וגת*. במזרח השתרעה בוודאי עד לירדן, ונראה שהעיר יריחו נכללה בתחומה. בצפון הגיע גבולה עד לרגלי רמת בית־אל, ובדרום נכללו בה שטחים לא מיושבים עד לאיזור בית צור ואולי אף עד למוצא נחל האלה אל השפלה. מאלי יובן שהשלטון בשטחים הלא־מיושבים היה בלתי אפקטיבי, ובמידה לא מבוססת ניתן לראות במקצת השטחים האלה מעין אדמות הפקר, שלא היו בשלטונה של אף ממלכה. באופן זה ניתן להשוות את שטחה של ממלכת ירושלים בתקופת הברונזה המאוחרת לנחלת שבט בנימין כפי שהיא מתוארת במקרא: שטח צר וארוך שהשתרע בין ירושלים לשולי הר אפרים ובין הירדן לשולי במת ההר. למותר לציין כי השוואה זו נכונה רק בקוויה הכלליים, שהרי במצב הדברים ששרר בתקופת הברונזה המאוחרת, כאשר חבלים רחבים בארץ היו בלתי מיושבים, לא ניתן לשרטט מערכת גבולות מדויקת לערי הממלכה הכנעניות.

בתקופת הברונזה התיכונה הקיף תחומה של ירושלים את חבל בנימין ההררי, איזור

50 לתמונת מערך ערי־הממלכה כנען, שבה נמצאות אלה לצד אלה ממלכות גדולות וקטנות, והגדולות מכתיבות את מהלך המאורעות והקטנות משתפות עמן פעולה, ברצון או בעל כורחן, ראה: נאמן (לעיל, הערה 3), עמ' 465–468, ושם ספרות נוספת.

שהיה מיושב אז במערך צפוף של כפרים גדולים וקטנים, וכן את האיזור שמדרום לעיר. לא קל לקבוע אם נכללו בו גם אזורי יריחו ובקעת הירדן הדרומית. ייתכן שביריחו היתה אז ממלכה עצמאית קטנה, ששלטה על האיזור שמצפון לים המלח; אבל הדבר אינו ודאי, ואין זה מן הנמנע שגם בתקופת הברונזה התיכונה נכללה יריחו בתחום שלטונה של שכנתה המערבית.⁵¹

תמונת ממלכת ירושלים כפי שהיא מצטיירת ממכתבי עמארנה עולה בקנה אחד עם תחום שלטון מצומצם זה. עֶבֶד־חֶבֶה מזכיר במכתביו עניינים שונים המתחוללים ברחבי הארץ והקשורים לפעולותיהם של יריביו, מלכילו מלך גזר ובעלי בריתו; אבל העיר ירושלים או שליטה נזכרים רק במכתביו של שוּוֹר־דָּתָה מלך גת*, פעם בזיקה לברית שנרקמה נגד ה'עפירי' (א"ע 366) ופעם בקשר לפעילותו של עבד־חֶבֶה בקעילה (א"ע 280). מיעוט הזכרותיו של מלך ירושלים במכתבי שכניו בולט ביחוד כאשר משווים אותן להופעתם החוזרת ונשנית של לִבְאִי וּבְנִי או של מלכילו במכתבי שליטים שכנים. יתר על כן, באיגרת א"ע 366 מתוארת ברית שכרתו שליטי ירושלים וגת* עם שליטי עכו ואכשף, ואין באיגרת שום רמז למעמד בכיר של מלך ירושלים בברית. מצב דברים זה שונה תכלית שינוי מן התמונה המצטיירת מסיפור הקרב בגבעון (יהושע י), שלפיו הנהיג מלך ירושלים ברית של ממלכות שהקיפה את כל הר יהודה ואת השפלה, ונוצר הרשע שהיתה לו אז עמדת בכורה בדרום הארץ, במקביל לעמדת הבכורה של מנהיג הברית הצפונית, מלך חצור, בצפון הארץ (יהושע יא). יש לקבוע, שהתיאור הזה איננו עולה בקנה אחד עם מצב הדברים המשתקף מתעודות עמארנה, ואין לשער שלירושלים היתה עמדת הנהגה לגבי עיר מרכזית כלכיש או לגבי עיר מרוחקת כעגלון (אולי תל עיטון שבדרום השפלה). סיפור הקרב בגבעון כרוך בקשיים גדולים נוספים (לדוגמה: גבעון, חברון וירמות לא היו מיושבות כלל בתקופת הברונזה המאוחרת), ואינו אלא תיאור ספרותי פיקטיבי מאוחר, אשר עוצב במגמה להראות כיצד עלה בידי יהושע לכבוש בקרב אחד את כל דרום הארץ, עד לקצה גבול הארץ הנושבת.⁵² לפיכך אין להסתמך עליו לשם קביעת מעמדה של ירושלים הכנענית באלף השני לפנה"ס.

עיקר מאמציה של ממלכת ירושלים בתקופת עמארנה כווננו לעבר אזורי השפלה הגובלים בה, אשר נשלטו בידי שכנותיה המערביות, גזר וגת*. דבר זה מסתבר היטב על רקע המצב היישובי בתחום ממלכת ירושלים והמאמץ של שליט העיר להרחיב את הפריפריה הכפרית של הממלכה ולהגדיל את מספרם של יושבי הקבע בה.⁵³ על רקע זה

51 על יריחו באלף השני לפנה"ס, ראה: ק' קניון, 'יריחו', אנציקלופדיה לחפירות (לעיל, הערה 23), עמ' 243–252, ושם ספרות נוספת; K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho*, I–V, London 1960–1983; P. Bienkowski, *Jericho in the Late Bronze Age*, Warminster 1986.

52 נ' נאמן, 'פרשת "כיבוש הארץ" בספר יהושע ובמציאות ההיסטורית', מנוודות למלוכה (לעיל, הערה 28), עמ' 312–347, ושם ספרות רבה נוספת בנושא.

53 לבעיית המאבק בין ממלכות במגמה להרחיב את מאגר הכוח האנושי בממלכה, ראה: מרפו (לעיל, הערה 22), עמ' 16–17; בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 155–160, ושם ספרות נוספת.

צמחה המתיחות בין ירושלים לבין שכנותיה ממערב, והמכתבים מלמדים שהללו הצליחו לא רק למנוע את התפשטותה של ירושלים לשפלה, אלא אף להעביר לצדם את בית ענת⁵⁴, אחת הערים הבודדות שנכללו אז בתחומה של ממלכת ירושלים.

באחד המכתבים מירושלים (א"ע 288) מבטא עבד־חבה את תחושת היאוש שלו במילים: 'מלחמה נגדי עד ארץ שעיר' (*še-e-ri*) ועד גת־כרמל. לכל מושלי הערים שלום ונגדי (מתנהלת) מלחמה' (שורות 25–28). מלך גת־כרמל, עיר ממלכה ששכנה אולי באיזור רמות מנשה⁵⁴ היה חותנו ובעל־בריתו הנאמן של מלכילו מלך גזר, ואין תימה שעירו נבחרה כדי להראות עד כמה רחב תחומה של הברית העוינת למלך ירושלים. בדרך כלל מקובל לזהות את ארץ שעיר עם הר שעיר המקראי. אבל הציורף 'עד ... ועד ...' (באכדית: *adi... adi...*) הוא ציורף חריג, פרי השפעת הלשון הכנענית על הסופר הכותב אכדית, ויש לפרשו: 'עד (מקום פלוני) ועד (מקום מרוחק ממנו)'.⁵⁵ מסתבר אפוא, ש'שעיר' וגת־כרמל נמצאו באותו כיוון מירושלים, והאחרונה היתה רחוקה מן השנייה. כמו כן אין לזהות את שעיר הנזכרת במכתב מירושלים עם הר שעיר המקראי.

נראה ש'שעיר' זו אינה אלא כינוי ציורי לחבלי ההר המיוערים והבלתי מיושבים שממערב לירושלים. וראיה לכך משני כתובים במקרא. באחד ('הושע טו, י) נזכר 'הר שעיר' לצד 'הר יערים', ומקומם על הציור שבין קרית יערים לבית שמש, באשדות המערביים של חבל ההר. באחר (שופטים ג, כו) מסופר, שלאחר שהרג את עגלון מלך מואב נמלט אהוד 'השעירתה' שבהר אפרים. גם בתעודות אוגרית נזכר פעמים אחדות יישוב בשם 'שעיר', ונראה שכל הטופונימים הללו, כולל הר שעיר המקראי, נקראו כך על שום חזותם ה'שעירה'.⁵⁶ מלך ירושלים, המתלונן על בדידותו ועל חומרת מצבו, מזכיר מעשי איבה שעשו נגדו הן קבוצות של נוודים ועקורים ששכנו בחבלי ההר המיוערים (שעיר), והן ברית ערי ממלכה, שנציגה המרוחק ביותר ישב בגת־כרמל. תיאור זה ממחיש היטב את מעמדה המיוחד של ירושלים בתקופת עמארנה – עיר ראשית במרחב נוודי בעיקרו – ואת הסכנות ותחושת הבידוד הכרוכים בכך.

לסיכום ניתן לקבוע, שבחבל ההר המרכזי שכנה באלף השני לפנה"ס ממלכה טריטוריאלית אחת גדולה, ממלכת שכם, שתחומה הקיף את כל האיזור שבין עמק יזרעאל

54 על מקומה של גת־כרמל, ראה: נאמן (לעיל, הערה 25), עמ' 217; הנ"ל, מערך ערי הממלכה (לעיל, הערה 3), עמ' 466, 479; בונימוביץ (לעיל, הערה 27), עמ' 141–143.

55 השווה למשל: יהושע י, טז, ג; שמואל א' יז, נב; נחמיה ג, טז, כד, לא. לצורת התיאור 'עד ... ועד ...', ראה: D.A. Dorsey, 'The Location of Biblical Makkedah', *Tel Aviv*, VII (1980), pp. 185–186; א' דמסקי, 'מכויב ועד הנהר ועד אמנה' (משנה שביעית ו א; חלה ד ח): להבהרת הגבול הצפוני של עולי מצרים, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, י (1990), עמ' 78–81.

56 לדיון קודם בטופונים 'שעיר', במכתבו של עבד־חבה ובמסורת המקראית, ראה: N. Na'aman, 'Habiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere', *JNES*, XLV (1986), p. 284, n. 45. ראה: M.C. Astour, 'Place Names', *Ras Shamra Parallels*, ed. L.R. Fisher, II, Rome 1975, pp.

לאיזור בית־אל ובין הירדן לשרון. אין זה מן הנמנע שערי־ממלכה קטנות בודדות שכנו בשוליה וחסו בצלה, דוגמת בית־אל שבגבולה הדרומי. בחבלי דרום ההר לא התפתחה ממלכה גדולה נוספת, אל נכון בשל התנאים הסביבתיים המיוחדים של האיזור, והשטח נחלק בין שתי ערי ממלכה קטנות, ירושלים וחברון: הראשונה היתה בלי ספק החשובה ובעלת ההשפעה בין השתיים. באלף השלישי לפנה"ס נתקיים בחבל ההר מערך שונה: הממלכה המרכזית שכנה בא־תל (העי) שבשולי הר אפרים, לא הרחק מבית־אל, והקיפה חבלים רחבים מדרומה ומצפונה, ובשוליה נתקיימו ממלכות קטנות נוספות, דוגמת ראס־טוֹרָה שבהר חברון ותל אל־פארעה שבאיזור שכם. בירושלים נתקיים אז יישוב קטן, אשר נכלל בתחומה של הממלכה שמצפון. לעומת זאת, בהר חברון כבר נוסדה אז ממלכה קטנה עצמאית, שבה־קפה ובכלכלתה לא נבדלה בוודאי מן הממלכות ששכנו בחבל זה באלף השני לפנה"ס.